

**BETHLEN KATA ÖNMEGJELÉNÍTÉSEI AZ EGYÉN ÉS A
KÖZÖSSÉG REPRESENTÁCIÓS KONTEXTUSAIBAN**

jelige: Maminti

I. Bevezetés (tézis és módszerek)

Sokan sokféle megközelítésben vizsgálták már Bethlen Kata szövegeit, fonalas munkáit, könyvtárát, gyógyító tevékenységét, patrónai minőségét. A különböző szemléleti módok következtében módosult a Bethlen Kata-kép is, ami tehát szinte folyamatos mozgásban van. A felsorolt területek közül két jelentős tevékenységgel, írásaival és a templomi adományok készítésével foglalkoztam alaposabban. Ezeket vizsgálva igyekszem jelen dolgozatban rávilágítani bizonyos meghatározottságokra, kulturális minták működésére, amelyek mindkét esetben befolyásolták a létrehozás folyamatát. A szövegek és templomi adományok közös vizsgálatának aspektusa – ahogy a kutatás további fázisaiban az összes felsorolt tevékenység együttes értelmezése – tovább árnyalhatja a Bethlen Kata-képet.

Bethlen Kata írásai, valamint a hozzá köthetően fennmaradt templomi adományok együttes értelmezését azért tartom indokoltnak, mert meglátásom szerint ezek mind a tanítást és a példamutatást szolgálják. Bár a templomi adományok közül az ötvösműveket nem maga, Bethlen Kata készítette, illetve a fonalas munkák egy részét sem, hiszen varróműhelyt működtetett, ahol varróinasokat alkalmazott. Ám a dolgozatban a családi és felekezeti összefüggésben vizsgálendő önreprezentációk összefüggésében érdemes együtt tárgyalni minden, az ő nevéhez köthető munkát. Egyrészt a saját maga, illetve az ő irányításával vagy kérésére készült adományokat, másrészt azokat a szövegeket (Önéletírás, imádságoskönyv, végrendeletek, levelek) amelyeket talán részben ő írt, részben az udvari lelkészei hatására vagy éppen jelentős közreműködésével keletkeztek.

A kora újkori asszonyi önreprezentációk „szövegeinek” és „szövelteinek” együttértelmezése a nemzetközi szakirodalomban is ismert. Susan Frye megközelítése szerint az egy emberhez köthető iparművészeti és szöveges emlékeket együtt kell vizsgálni, mert ezek mind önmegjelenítési formaként értelmezhetők.¹ Ezt a gondolatmenetet folytatva érdemes lenne Bethlen Kata minden – a dolgozat elején felsorolt – tevékenységét összevetni és közösen vizsgálni az egyéni, családi és felekezeti reprezentáció összefüggésében. Erre a mindenre kiterjedő munkára jelen dolgozat nem vállalkozhat. Hiszen a templomi adományok és a szövegek közös vizsgálata sem egyszerű feladat, már csak azért sem, mert ennek előfeltétele, hogy mind a szövegei, mind a hozzá köthető adományok, összegyűjtve, mind hozzáférhetőek legyenek. Bethlen Kata esetében még ez is hiányzik. Hiszen még a XX. század

¹ Susan FRYE, *Pens and Needles: Women's Textualities in Early Modern England*, Pennsylvania, University of Pennsylvania Press, 2010, 1–29.

második felében is találtak újabb Bethlen Kata szövegeket,² és most sem jelenthető ki, hogy minden munkáját ismerjük. Hiába végzett továbbá Palotay Gertrúd alapos gyűjtést a fonalas munkák terén,³ az ötvösművekkel csak elvétve, teljesen esetlegesen foglalkoztak. Viszont – ha nem is elsősorban Bethlen Kata saját adományaihoz kapcsolódóan, de – a társadalom- és művészettörténeti kontextus megrajzolásában nagy segítséget nyújtanak a Küküllői egyházmegyében folytatott gyűjtések, amelyeknek folytatását tervezik más egyházmegyékben is,⁴ illetve a Tiszántúli Református Egyházkerület támogatásával jelenleg is zajlanak hasonló munkálatok. Emellett kutatásom kapcsolódik a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének Bethlen Kata *Önéletírásának* és más szövegek kritikai kiadási munkálataihoz.

Bethlen Kata mint példás életű patróna, a követendő nő- és özvegyképet közvetíti, és a hitével való teljes azonosulás révén a református hívő asszony mintájává is válik. A felekezeti reprezentációnak kiemelt jelentősége van a rekatolizáció idején a XVIII. század első felében, az erdélyi reformátusok esetében a katolikus térnyeréssel szemben, illetve az unitáriusok visszaszorításában. Bethlen Kata szövegeiben és templomi adományain többször is az *árvaság*, a *viharos tengeren hánykolódó hajó* képében láttatja magát, ezzel is jelezve, hogy sorsközösséget vállal hitével. Az egyház helyzete is jellemzően ezeknek a metaforáknak a segítségével jelenítődik meg.⁵

A szövegek komparatív elemzésekor – túl a belőlük kirajzolódó példázatot megkonstruáló elemek vizsgálatán – fontos feltárni a lehetséges mintákat, amelyek Bethlen Kata előtt áll(hat)tak. Ez jelent konkrét személyeket és az ő munkáikat (legerősebben Bod Péter és Málnási László, de mások is kimutathatóan nagy hatással voltak rá és szövegeire).⁶ Továbbá teológiai irányzatot és családi hagyományokat, amelyeknek a református patrónára tett hatását részletesen is vizsgálom jelen dolgozatban. Ezzel a módszerrel tágabb

² Markos András kutatásai az Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltárában addig ismeretlen szövegeket tártak fel az 1960-as években. MARKOS András, *Bethlen Kata vallástétele és önéletírásának kiadatlan töredékei*, ItK, 1970, 67–75.

³ PALOTAY Gertrúd, *Árva Bethlen Kata fonalas munkái*, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., 1940 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 117).

⁴ *A történelmi Küküllői egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere*, szerk. BUZOGÁNY Dezső, SIPOS Gábor, Koinonia, Kolozsvár, 2008, I–IV. A Horváth Iringóval és Buzogány Dezsővel, a kötet egyik szerzőjével és szerkesztőjével folytatott beszélgetés során kerültek szóba ilyen jellegű a jövőbeli tervek.

⁵ FAZAKAS Gergely Tamás, *Az árvaság mint a reformátusság mártíriumának allegóriája a 17–18. században = Protestáns mártírológia a kora újkorban*, szerk. IMRE Mihály, CSORBA Dávid, TÓTH Zsombor, FAZAKAS Gergely Tamás, *Studia Litteraria*, 2012/3–4.

⁶ Németh S. Katalin kutatásai alapozták meg az ilyen irányú vizsgálatokat. NÉMETH S. Katalin, *Bethlen Kata Önéletírása és a XVIII. századi halotti beszédek*, ItK, 1984/2, 195–198.

kontextusban értelmezhetők a szövegek és példázatosságuk,⁷ megmutatható, hogy a Bethlen Katához köthető életmű miként hozható összhangba a nemzetközi áramlatokkal, mennyiben felel meg a protestáns kegyességgyakorlási szokásoknak.⁸ Ezt azért is hangsúlyozom, mert noha újabban Nagy Márton Károly is rávilágított a szövegek példázatos voltára, ő inkább az elbeszélői szándék felől foglalkozott a kérdéssel, amely megközelítésmód kevésbé mutatja meg a tágabb összefüggéseket.

Lényegi kérdés a jövőben annak megállapítása, hogy mely írások származnak Bethlen Katától, és melyek maradtak fenn másolatban, hiszen ez Bod Péter szerepének megítélésében is perdöntővé válhat. Mivel az önéletírás nagy része nem maradt fenn kéziratban, nem lehet eldönteni, hogy a Bod kéziratában fennmaradt és általa megjelentett kiadás szövege azonos-e Bethlen Kata eredeti szövegével. Az Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltárában található Bethlen Kata hagyaték alapján annyi bizonyos, hogy a levelek, végrendeletek, vallástételek és az önéletírás töredékei között egyaránt vannak saját kézzel írottak, valamint másolatok.⁹ Az önéletírás részletei és a vallástétel azok, amelyek Bethlen Kata és Bod Péter kézírásában is fennmaradtak,¹⁰ összegyűjtött és kiadott 243 leveléből pedig 50 autográf – a pontatlan közlés miatt egyelőre nem tudjuk minden esetben, hogy melyek azok –, a többi íródeákot jegyezték le, de ilyenkor is előfordul, hogy az aláírás Bethlen Katától származik.¹¹

A templomi adományok esetében is érdemes alaposan vizsgálni az egyes feliratokat és mintákat, és ezek példázatosságát a templom terében értelmezni. Mint már említettem, különösen nagy tétjük van ezeknek az adományoknak a felekezeti reprezentáció felől, ezért azt is érdemes szemügyre venni, hogy mely templomok kaptak Bethlen Katától ilyen munkákat, hiszen ez sem tűnik esetlegesnek. De annak ellenére, hogy az adományozás erősen közösségi, felekezeti meghatározottságú, mégsem szabad elfelejteni, hogy családi és önreprezentáció is egyben. Ebben a tekintetben is sokat elárulhat a családi és társadalomtörténeti aspektus feltárása, amellyel megmutatható, hogy elsősorban a nemes és főúri réteg tagjai esetében különösen jellemző volt a templomi felszerelések adományozása.

⁷ Bethlen Kata szövegeinek példázatosságát Nagy Márton Károly vizsgálja a következő tanulmányaiban: NAGY Márton Károly, *A példázattá írt élet*, ItK, 2011/6, 689–705., Uő., *Életút-konstrukciók Bethlen Kata műveiben = Tudományra nevelve*, szerk. GYÖRGYINÉ Koncz Judit, KOZMA Gábor, Szeged, Gerhardus Kiadó, 2011.

⁸ Ld. NAGY Márton Károly, *A példázattá... 689–705.*, Uő., *Életút-konstrukciók... 85–92.*, Uő., *Bethlen Kata imádságai = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 2012, 155–166.

⁹ Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltára, Bethlen Kata hagyaték A8.

¹⁰ Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltára, Markos hagyaték F11, 2. 1. 1.

¹¹ *Árva Bethlen Kata levelei*, s. a. r. LAKATOS-BAKÓ Melinda, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2002.

II. Példázatoság a szövegekben

II. 1. Közvetett és közvetlen hatások – az eddigi kutatások alapján

A Bethlen Kata nevéhez köthető szövegek eddigi kutatása két fő tendenciát mutat: az evolucionista szemléletet és a kontextualizáló megközelítést. Ez a kétfajta felfogás eltérő szemléletből fakad, hiszen az első, szorosabban irodalmi szempontú elemzés Bethlen Kata műveit (is) – elsősorban az *Önéletírást* – a magyar próza egyik állomásának tekinti. Ennek az irányzatnak legfőbb képviselői Németh László, Sükösd Mihály, Szávai János, Bitskey István és az utóbbi időben Nagy Márton Károly. Ezt a szerzőelvű felfogást árnyalva jelent meg Markos András fellépésével az a kontextualizáló megközelítés, amely nemcsak irodalmi alkotásként tekint a szövegekre, hanem figyelembe veszi erős kulturális meghatározottságukat is, azokat a mintákat, amelyek nagy valószínűséggel hatottak a keletkezésükre. E felfogás képviselői kiemelten foglalkoznak Bod Péter, Málnási László és más lelkészek szerepével, Bethlen patrónai, könyvgyűjtői, valamint írói tevékenységének megformálására tett hatásával. Az udvari papok Bethlen Kata szövegeit, református patrónai feladatköreit befolyásoló szerepének jelentőségét a mai napig Markos fogalmazta meg legerőteljesebben. Szerinte az udvari pap nemcsak helyesírási javított az írásokon, hanem a fennmaradt részeket ő írta-szerkesztette könyvvé a forma és a stílus egységesítésével, koherens munkává téve a Bethlen által írt, ma ismeretlen feljegyzéseket.¹² Újabban Németh S. Katalin és Fazakas Gergely Tamás írásai képviselik markánsabban ezt az álláspontot. Mások sem hagyták figyelmen kívül Bod szerepét, bár a megszövegezésben kevésbé látták meghatározónak. Magda van der Ende szószerinti másolóként és a szöveget nyomtatásra előkészítőként említi,¹³ S. Sárdi Margitnál pedig mint szerkesztő, az írásokat fejezetekre bontó jelenik meg.¹⁴ E szerzők ugyan figyelembe veszik Bod Péter szerepét, ám inkább Bethlen Katának tulajdonítják a teljes szöveget, annak megfogalmazását és elgondolását.

A Bod másolatában fennmaradt írások mutatják, hogy az udvari pap jelenléte mindenképp meghatározó volt Bethlen Kata számára. Még ha vannak is támpontjaink, nehéz megítélni, hogy mennyire erőteljesen nyúlt bele Bod a szövegekbe, viszont az nem is lehet kétséges, hogy nagy hatással volt rájuk. Minden bizonnyal szemléletileg is mértékadó voltak Bethlen Kata számára az udvari pap olyan dedikációi, mint például a következő: „A’ Valóságos özvegyeknek hármaz tzimereikkel Istenben való erős Bizodalommal, Imádságban

¹² MARKOS András, *Bod Péter és Árva Bethlen Kata*, Református Szemle, 1969, 339–357.

¹³ Magda van der ENDE, *Bethlen Kata = Erdélyi Panteon*, szerk. JÁNOSHÁZY György, Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 1998, 226.

¹⁴ S. SÁRDI Margit, *Bethlen Kata*, Irodalomismeret, 1999, 3–4. szám, 19–21.

való Szent Búzgósággal, Sion' Leányit illető Tiszta Elettel, ékeskedő Úr-Aszszonynak, méltóságos grof bethleni Bethlen Kata aszszonynak [...]. Már XV. Esztendőtol fogva fedhetetlen tiszta Életet élő Igaz Özvegyének, Az Isten' Háza Kegyes Dajkájának, a' szükölködő Szegényeknek Édes Anyjoknak, 's. a' t.'¹⁵ Bethlen Kata erényes özvegyként, követendő mintaként való láttatása íródik ugyanis vissza az önéletírásába is.

A családtagjai felett mondott halotti beszédek által többi udvari papja, Nádudvari Péter, Ajtai Mihály, Kováts Mihály, Szatmári Pap Zsigmond, Borosnyai Nagy Zsigmond is mintákat közvetíthetett a patróna számára. Németh S. Katalin összevetette ezeket a halotti beszédekkel és az önéletírás megfelelő részeit, és világosan kimutatta, hogy szóhasználatukban, stílusukban, hangulatukban olykor szó szerint megegyeznek. Ami viszont ennél is fontosabb, hogy az özvegyiség és az erényes élet bibliai mintáját is a halotti prédikációk közvetítették Bethlen Kata számára.¹⁶ Ezt egészíti ki Fazakas többek között az özvegyi mintaimádságok és a mások általi özvegy-reprezentációk mint mintaszövegek vizsgálatával.¹⁷ Nemcsak a közvetlen környezetében elhangzott halotti beszédek szolgáltak modellként, hanem Bethlen Kata könyvtárának talán kegyességi olvasmányként is használt halotti prédikációi, amelyek szintén a példaállítást szolgálták, az elvárt nőképet közvetítették.¹⁸ A halotti beszédek alapvető elvárása volt a férjhez menés, gyerekek születése és a család ellátása. A nők életének két alappillére a család és a hit, ennek szolgálatában idővel megjelenik a közösséget szolgáló tevékenység is mint erényes cselekedet. Az özvegyiség speciális helyzetet jelentett, mert bizonyos fokú önállósággal és szabadsággal járt. Nem ritka, hogy az özvegyek egyedül irányították a rájuk maradt gazdaságot, gyógyítottak, oktattak, de ehhez mindig szükség volt a megfelelő anyagi és társadalmi feltételekre.¹⁹ Az özvegyeknek ez a függetlensége minden

¹⁵ BOD Péter, *Szent Írás' értelmére vezérlő Magyar Leksikon*, Kolozsvár, S. Pataki József, 1746.
<http://mek.oszk.hu/09100/09122/09122.pdf> [Letöltés ideje: 2012. december 4.]

¹⁶ NÉMETH S. Katalin, *i. m.*, 195–198.

¹⁷ FAZAKAS Gergely Tamás, „*tetszett az Úristennek [...] a gyámoltalan árvák seregébe bélni*”, *Bethlen Kata önéletírása és az özvegyek reprezentációjának kulturális hagyománya a kora újkorban = Emlékezet és devóció a magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 259–278.

¹⁸ Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója alapján (SIMON Melinda, SZABÓ Ágnes, *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*, Szeged, Scriptum Kft., 1997. <http://mek.oszk.hu/03100/03148/html/> [Letöltés ideje: 2012. december 3.]) többek között a következő prédikációk jelenthettek mintát számára: Alvintzi Peter Kassai Pap 1. Postillai két Tomusban az az az Ur Napokra rendeltetett Evangyéliomok Szerint valo Predikatzioik. Nyom. Kassán 1634 esztendőben 4 Reszben 2. Tomusban és Rövid uti Predikatzio, mellynek alkalmatosságával Grof Bethlen Pétert Illyesházi Katával, hittel egybe kötötte. Nyom Kassán 1632 4 Reszben

¹⁹ V. LÁSZLÓ Zsófia, *Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*, *A doktori disszertáció tézisei*, 2011, 8–11.

nehézség ellenére is többnyire sértetlen maradt, a megözvegyült asszonyokat inkább tisztelet övezte.²⁰

Közvetett hatásként értelmezhetők, de ki nem zárhatók a női életvezetési tanácsadókönyvek és az özvegyi előírások. Ezeket nem találjuk meg Bethlen Kata könyvjegyzékében,²¹ ami azonban nem jelenti azt, hogy nem jutottak el hozzá, még ha csak az említett halotti beszédeken és könyvajánlásokon keresztül is. Az életvezetési tanácsadó könyvek gyakorlati tanácsokkal láttak el, a neveléshez adtak segítséget, és így a nevelési tanácsokon keresztül rajzolódik ki, hogy milyen elvárásokat támasztottak egy fiatal lánnyal szemben.²² Angliában és Németországban terjedtek el különösen az özvegyi előírások,²³ amelyek a peregrinusokon keresztül feltehetően Magyarországra és Erdélybe is eljutottak. Még ha Bethlen Kata – noha maga is gyakran az általa támogatott diákok közvetítésével jutott hozzá egyes könyvekhez – kezébe nem is került hasonló előírás, a papok nagyobb valószínűséggel forgattak ilyen jellegű szövegeket, rajtuk keresztül pedig ezek az elvárások beleíródhattak a prédikációkba.

Ami viszont közvetlen hatásként éri – hiszen könyvtárában is megtalálható – az a puritán és pietista kegyességi irodalom egyes szövegei.²⁴ Az ilyen jellegű írások szintén a peregrináció útján jutottak el Erdélybe, és a fordítások népszerűsége következtében vált az emlékiratírás, böjtölés, imádkozás, imádságok írása és az elmélkedés a kegyességgyakorlás bevett formájává. A pietizmus az önéletírás sok sajátosságára adhat magyarázatot. Elsősorban a halál kívánására, s innen válik igazán érthetővé a kegyes nyelvhasználat jellege, valamint az imádságok nagyszámú jelenléte is az *Önéletírásban*.²⁵ A magyar puritanizmus szövegeiben a XVII. század óta jelenlévő *dicsőség grádicsa* elképzelés²⁶ adhat magyarázatot a vissza-visszatérő motívumra: „Mindazok a terhes dolgok, melyeket Isten énreám bocsátott, olyanok voltak, mint valami szépen elkészített grádicsok, melyeken az én idvességemnek után az én

²⁰ Angliában végeztek alaposabb kutatást arról, hogy milyen tisztelet övezte az özvegyeket a kora újkorban. De legalább olyan erősen jelen volt az ellenkező vélemény is, miszerint a nők függetlensége, férfi irányítás nélkül maradása veszélyt jelent. Barbara J. TODD, *The virtuous widow in Protestant England = Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*, edited by Sandra CAVALLLO and Lyndan WARNER, New York, Longman, 1999, 66–67. V. László Zsófia említett kutatásai alapján úgy látszik, hogy ez utóbbi álláspont Erdélyben és Magyarországon nem érvényesült.

²¹ SIMON, i. m.

²² V. LÁSZLÓ, i. m., 2011, 6–7.

²³ TODD, i. m., 66–67.

²⁴ Már Bitskey István is felhívta a figyelmet Bethlen Kata erős pietista beállítottságára (*Bethlen Kata önéletírása*, utószó, jegyz. BITSKEY István, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984 (Olcso Könyvtár), 229–234.), de Tóth Zsombor az, aki kimutatta ennek egyértelmű megnyilvánulásait az *Önéletírás* szövegében. Ld. TÓTH Zsombor, *Árva Bethlen Kata – a makrancos hölgy (?)*, Korunk, 2005/7, 128–131.

²⁵ NÉMETH S. Katalin, *Bethlen Kata és Eleonora Petersen-Merlau = Klaniczay-émlékkönyv*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi Kiadó, 1994, 372–385.

²⁶ Ld. TÓTH, i. m., 130.

„mennyei szent atyámhoz mehetnék.”.²⁷ Szintén közvetlenül hatott rá a családi minta, hiszen az „önéletíró” Bethlen családban nagy hagyománya volt az emlékiratírásnak.

Ezek a hatások Bod Péter és Bethlen Kata révén egyaránt bekerülhettek a szövegekbe, bár éppen az a széleskörű tájékozottság, olvasottság és tudatosság, amit ezeknek a mintáknak a beépítése jelent, teszi számomra valószínűbbé, hogy a tudós pap habitusa érvényesül. De Markos álláspontja mellett érdemes figyelembe venni az evolucionista megközelítés eredményeit is. Németh László megalapozta a szövegek összehasonlító elemzését azzal, hogy együtt olvasata az önéletírást és a leveleket.²⁸ Bitskey pedig hangsúlyozta a pietizmust és a mártíromságra való hajlamot, amelynek kétségtelenül teológiai meghatározó szerepe van a szövegekben.²⁹ Újabban pedig Nagy Márton Károly közelít úgy az *Önéletíráshoz* és a *Védelmező erős Paishoz*, hogy azok egy meghatározott célnak megfelelően konstruálják az életutát, tehát szándékosan láttatják példázatként és megpróbáltatások sorozataként Bethlen Kata életét, ezért állítja, hogy a „példaként megírt életút és a példaértékű élet szervesen összefonódott”.³⁰ Nagyon fontos megállapításnak tartom, hogy Nagy *konstrukcióként* fogja fel a szövegeket, én is így látom őket. Viszont épp a bemutatott tudatos szerkesztés, gazdag motívumháló, belső összefüggésrendszer valószínűsíti Bod szerepét. Ezt az elképzelést támogatja az a tény is, hogy az udvari pap maga is írt önéletírást, amelynek a felépítése, tagolása nagyon hasonló.³¹

Emellett azt is érdemes figyelembe venni, hogy Bethlen udvari papjai nemcsak mintákat szolgáltattak a patróna számára, hanem maguk is hozzájárultak, hogy ő is példaként tűnhesse fel. És ehhez nemcsak Bod Péter járult hozzá, hanem Málnási László is, akinek másolatában Bethlen Kata egyik végrendelete fennmaradt, és aki a patróna feletti halotti prédikációt mondta. Ezek mind a kolozsvári Bethlen-anyagban találhatók.³² Azért érdemes szemügyre venni az e szövegekből kibontakozó nőképet is, mert V. László Zsófia kutatásai alapján jellemzőnek tűnik a XVIII. századi halotti beszédek esetében egyrészt, hogy az elhunyt példáján keresztül tanítanak.³³ E szempontból figyelemre méltók a következő idézetek a Málnási halotti beszédéből: „Minthogy pedig nem csak egy nemzetsége és Nemé, hanem

²⁷ BETHLEN Kata *Önéletírása* = *Magyar emlékirók 16–18. század*, vál., kiad., jegyz. BITSKEY István, Bp., Szépirodalmi, 1982 (Magyar Remekírók), 851.

²⁸ NÉMETH László, *Sziget Erdélyben* = N. L., *Az én katedrám*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983, 136–168.

²⁹ BETHLEN, *i. m.*, 229–234.

³⁰ NAGY, *Életút-konstrukciók...*, 85–92.

³¹ BOD Péter, *Önéletírás* = *Magyar Athenas*, vál., s. a. r., utószó, jegyz. TORDA István, Bp., Magvető, 1982, 7–79. Németh S. Katalin és Fazakas Gergely Tamás is utalnak a két önéletírás közti hasonlóságra, S. Sárdi Margit is megjegyzi, hogy a fejezetekre bontás Bod műve.

³² Málnási László halotti prédikációja Bethlen Kata felett A8., Árva Bethlen Kata végrendelete Málnási László kézírásában A8.16.

³³ V. LÁSZLÓ, *i. m.*, 3–4.

minden hívő Nemzetségeké, úgy a' férfiaké mint az Asszonyi állatoké a' Cristus Jébus; tehát az Isteni böltsesség és jóság akarta aztis, nem tsak férfi, hanem Asszony renden lévőkis bizonyóságot tégyenek ez finom aranyánális drágább Kintsről, az igaz Isten 's igaz Ember Jébus Cristusról.”³⁴ Ez a gondolat a későbbiekben újra megismétlődik: „A' Megváltó Jébus szintén úgy drága kintse az Asszonyi Nemnek, mint a' Férfiúnak; és az általa készített Váltáság úgy Asszonyok öröksége, mint a' Férfiaké.”³⁵ Egy szinte autonóm, a férfiakkal egyenrangú nőkép bontakozik ki ezekből a sorokból – persze hangsúlyos, hogy ennek az egyenlőségnek a terepe a hit. Ez a szemlélet többször megjelenik Bethlen Kata leveleiben is.³⁶

Ahogy eddig is igyekeztem utalni rá, itt a kulturális minták, családi hagyományok és társadalmi elvárások meglehetősen komplex hálója nagy mértékben befolyásolja azt, hogy az egyén milyen formában jeleníti meg, illetve hogyan láttatja magát. Éppen ezért, amikor egy egyéni életút feltűnő hasonlóságokat mutat a halotti prédikációkból kibontakozó elvárásokkal vagy mások élettörténetével, akkor joggal merülhet fel a gyanú, hogy ezek mintegy kötelező elemként bukkannak fel a szövegekben. A XVIII. századi autobiográf jellegű írásokban nagyon hasonló motívumok fordulnak elő. Ezek közül is kitűnik a Wesselényi Kata és Bethlen Kata élete és elmesélt életútja közti egyezés. Szövegében is felbukkannak a Bethlen Kata önéletírására jellemző elemek pl. a sáskajárás vagy a pestis, illetve a reformátusokért való imádkozás.³⁷ Wesselényi Kata imanaplójának kötetei több kézírásban maradtak fenn,³⁸ így hasonló kétségek felmerülhetnek a szöveg konkrét szerzőségét illetően, mint Bethlen Katánál. Emellett fontos megjegyezni, hogy Bethlen Kata imádságoskönyve bizonyosan megtalálható volt Wesselényi Kata könyvtárában,³⁹ így ez a minta is ismert lehetett számára. Ugyanazok a motívumok az írásokban, ugyanazok az életrajzi események, ugyanazok a közösségi tevékenységek jelennek meg mindkettőjükénél. Mindketten tökéletesen megfelelnek az özvegyi viselkedés előírásainak – legalábbis a tőlük fennmaradt, reprezentációjukat közvetítő cselekedetek és tárgyi emlékek alapján, amelyeket pedig alapvetően meghatároztak a XVIII. századi elit által használt önmegjelenítési formák.⁴⁰ Ezeknek a kimutatható és

³⁴ Málnási László prédikációja Bethlen Kata felett A8.

³⁵ *Uo.*

³⁶ Pl. A fogarasi református egyháztanácsnak írott levelében. Lásd *Árva Bethlen Kata levelei, i. m.*, 180–181, 238.

³⁷ DEÉ Nagy Anikó, *Báró Hadadi Wesselényi Kata imanaplói = „...mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszóc...”, Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*, szerk. STEMLER Ágnes, VARGA Bernadett, Bp., OSZK Balassi, 2010, 145–164.

³⁸ *Uo.*, 151.

³⁹ NAGY Zsófia, *Imádság – dokumentum – önéletrajz. Női imák a 18. századból*, Gradus I., A komparáció etikája a kritikai vizsgálatokban, Kolozsvár, 2006, 171–190.

⁴⁰ Ld. FAZAKAS, „*tetszett az Úristennek...*”, 275.

erőteljesen ható mintáknak a feltárásában válik látványossá a kontextualizáló szemlélet eredményessége.

II. 2. Az önéletírás és az imádságoskönyv keletkezésének célja

A bevezetőben ismertetett tézist – miszerint a Bethlen Katához köthető tárgyi emlékek határozott célja a tanítás és a példaállítás – maguk az írások is alátámasztják, és ennek a tanításnak az elsajátításához, a példa követéséhez nyújtanak segítséget. A *Védelmeső erős Pais* ajánlásában ez így hangzik: „mellyel A’ Kísérteteknek tüzes Nyilai ellen, e’ Világi Eletben szüntelen fen forgó nehéz Harztok között nem tsak oltalmazhatja magát hanem azokat diadalmason meg-is győzheti és a’ Győzedelmeseknek Seregekbe ditsekedve bé-álhat a’ KERESZTYÉN EMBER, Mellynek általa sok kísértetein ISTEN’ Kegyelmeiből győzedelmet vett, és már mostan azt a’ KRISTUS’ Oskolájában magok Kereszteket fel-vévő ’s Edes Mestereket követő LELKI ATTYAFIAInak, hogy az ISTEN azoknak erőtlenségekben-is a’ maga Erejét el-végezze tiszta és igaz indulattal ajánlja. ARVA BETHLEN KATA”.⁴¹ Itt az mutatkozik meg, hogy ő már Isten segítségével győzedelmeskedett a kísértések felett, ezért ajánlja jó szívvel a kísértések elleni harcban másoknak is ezeket az imádságokat. Az, hogy az ajánlás végén álló Bethlen Kata név által megképződő alak saját magát állítja példának, a hitelesség felől is nagyon lényeges. A saját sorsa általi hitelesítés, és hogy lelki atyafiainak ajánlja írását, is mutatja, hogy ez a szöveg mások számára készült, példaadásként.

Az Elöljáró beszédben jelenik meg a már említett tenger és hajózás allegória, amely az egyház hányatott sorsát is implikálja, de Isten mint „bölts Kormányos” mindvégig jelen van, és végül a „tsendes Rév-part” felé vezérli az eklézsiát. Az Elöljáró beszéd végén explicitté is teszi az allegóriát, immár a saját életére vonatkoztatva: „E’ világi Elet egy szélveszes háborús Tenger, mellyen magam-is már régen a’ sok Próbák és örvények között hajókázom.”⁴² Világos tehát, hogy Bethlen Kata élete próbák sorozataként mutatkozik meg, amelyeket ki kell állnia az üdvözülésért. Ezt szintén lehet a *dicsőség grádicsa* felől értelmezni, minden megpróbáltatással közelebb jut ehhez a végcélhoz. Fontos, hogy az akadályok közben sincs egyedül, hiszen Isten, a bölcs kormányos a legnagyobb vihar közepette sem hagyja magára, első házassága alatt sem, ami két szikla közé betéteztet hajóként van ábrázolva.

Ezt követi annak indokolása, hogy miért adta ki imádságainak gyűjteményét: „Mellyre nézve a mint az én tudatlanságom és erőtlenségmentől lehetett, a magam állapotja szerint egy

⁴¹ BETHLEN Kata, *Védelmeső erős Pais*, 1751. címloldal <http://mek.oszk.hu/07500/07590/07590.pdf> [Letöltés ideje: 2012. december 3.]

⁴² *Uo.*, §3.

néhány Könyörgéseket; mellyekkel gyakorta az én Lelkemnek mélységes Sebeit enyhítettem ki-öntvén Jó ISTENem eleibe Szívemnek belső indulatit. Mellyeket ki-is Nyomtattattam, nem azért mint-ha én magam iránt valamit itélnék, mert tudom és jól esmérem a magam gyengeségét. De azt-is tudom hogy az ISTEN a maga hathatós erejét, az nagy erőtlenségben szokta ki-mutatni. Tapasztaltam azt-is hogy sokan titkos nehéz Kisérteteket viselnek, a mellyeket a sints a kinek ki-jelentsenek, az illyeneknek tsak azt-is enyhülésekre szólgál ha Példát látnak a magok gyötrelmekhez hasonlót. Ha azért egy Lélek vészen-is enyhülést ö magának az én példámmal, látván azt ezekből, hogy az ISTEN engemet sok képen gyakorlott e Világi Eletben, nekem elég az, az én tzelomra.”⁴³ Ugyanez a gondolat az *Önéletírás*ban is megjelenik: „de senki mellettem nem volna, akinek kipanaszsolhatnám magamat, hogy (amint szokták mondani) a panasszal megkönnyebülne a fájdalom;” és „Én vagyok méltatlan, de az Isteni méltóztatásból eleven Példája az ISTEN Jó-téteményinek.”⁴⁴ Mindkét idézet jól mutatja, hogy a szöveg Bethlen Kata példáján keresztül akar másoknak vigaszt nyújtani. Akár ő maga írta, akár az udvari pap fogalmazta át így, ez a célja a szövegek Bod általi kiadásának.

Az *Önéletírás* Elöljáró beszédében hasonló megfontolás olvasható: „Kivántam ez világi sok próbák és kísértetek között folyó életemet igen röviden, és amennyire lehetett, mindeneknek megsértések nélkül leírni”, „lássák meg mások a kegyelmes Istennek nagy erejét az én igen nagy erőtlenségemben. És ha kinek az Isten nehéz keresztek ad, vegyék észre azt innen is, hogy a Jóisten soha az övéire olyan próbákat nem ereszt, amelyeknek elviselésére elegendő kegyelmet is ne adna.”⁴⁵ Isten szeretetét és bölcsességét ő is kínok között tapasztalta meg, nincs ok tehát csüggedésre, mert Isten sosem hagyja magára az embert. Hasonló ez az elgondolás, mint ami a *Védelmező erős Pais*ban jelenik meg, de nincs annyira hosszan részletezve, magyarázva. Lényegre törőbbnek, tömörebbnek tűnik a gondolatmenet az *Önéletírás*ban. Ez azzal állhat összefüggésben, hogy ebben egész életét ismerteti, több mindent kell elmondania, mint imádságaiban, ezért nem szentelhet minden eseménynek annyi helyet, amennyit a *Védelmező erős Pais*ban, a terjedelem is befolyásoló tényezővé vált.

A Biblia példáinak segítségével támasztja alá a korábbi állítást: „még a legkedvesebb és legszerelmesebb embereiben is az Isten a bűnt büntetlen nem hagyta; sőt gyakorta azokat szokta szorosabban meglátogatni és ostromozni, akik öfelségéhez közelebb járulnak”⁴⁶ Az ilyen jellegű megfogalmazásokról jegyzi meg Németh László, hogy ezek minden bizonnyal a

⁴³ *Uo.*, §3.

⁴⁴ BETHLEN Kata *Önéletírása...*, 789.

⁴⁵ *Uo.*, 697.

⁴⁶ *Uo.*, 697.

közkins részét képezték, és valamely prédikátor megfogalmazásának következményeként kerültek a szövegbe.⁴⁷ Ez a halottibeszéd-kutatások után nagyon is valószínűnek tűnik,⁴⁸ hiszen – ahogy arra már utaltam – a prédikációkban közvetített nőkép visszaíródik Bethlen Kata szövegeibe, illetve a prédikációkon keresztül feltehetően rögzültek olyan fordulatok, amelyek valóban a közkins részét képezték, így bekerülhettek más írásokba is. Mindkét esetben világosan látszik az idézett részekből, hogy Isten dicsőségének és szeretetének megmutatása, bizonyítása a cél, és Bethlen Kata élete erre különösen alkalmas példa lesz. A többi szövegnél (levelek, végrendeletek, vallástétel) – melyek funkciójukból adódóan kevésbé foglalkoznak hasonló kérdésekkel – érthető módon nem tapasztalunk ilyen jellegű célkitűzést.

Az írások létrejöttét döntően befolyásolta a már említett felekezeti reprezentáció is, amelynek legnagyobb tétje az olthévízi közegben mutatkozott meg. Ezzel a közösségi aspektussal összefüggésben kap nagy szerepet az ottani templomépítés a szövegekben. A *Védelmeső erős Pais* VII. imádságában bukkan fel a hévízi eklésziáért való könyörgés, illetve a XV. imádságot teljesen ennek szenteli: „Hála-adás és ISTEN előtt való törekedés az Hévízi Reformáta Eklésziáért”.⁴⁹ Az önéletírásban többször is szóba kerülnek a templom építése körüli munkálatok, és az egyik Hálaadó könyörgésben⁵⁰ megismétlődik a *Védelmeső erős Pais* említett imája. Érdekes ehhez hozzávenni az önéletírás azon részét, amelyet akkor ír, amikor a hévízi templomban először tartottak istentiszteletet: „Midőn ezen napokban egyfelől örömmel voltam az Isten segedelmének szemlélésén, aki nékem erőt adott erre a munkára; másfelől bágyasztotta szívemet a sok rossz híreknek bokrososon való hallások, midőn nemcsak Magyarországról hallatnék a protestánsok templomaiknak sűrűen való elfoglaltatások; hanem Erdélyben is afféle erőszakos dolgok mennének véghez”.⁵¹ Ehhez hasonló gondolat jelenik meg leveleiben is: „Itt igen kedvetlen hírek vagynak a magyarországiakról vallás dolgában, de amint a jelek is mutatják, Erdélyben is nemsokára el fog kezdődni.”⁵²

Ezek a sorok mutatják meg a hévízi templomalapítás igazi jelentőségét, hiszen felekezetiileg van tétje ennek az eseménynek a Carolina Resolutio (1731) idején egy unitárius faluban. Nem szabad ugyanis elfeledkezni arról, hogy noha jellemzőek a katolikus templomfoglalások és az erőszakos térítések, ebben a reformátusok – köztük Bethlen Kata – sem maradtak el. Hévízen különösen durva módszerekkel igyekezett téríteni a patróna és

⁴⁷ NÉMETH, i. m., 139.

⁴⁸ Uo., 195–198.

⁴⁹ BETHLEN Kata, *Védelmeső...*, §61.

⁵⁰ BETHLEN Kata *Önéletírása...*, 845.

⁵¹ Uo., 844.

⁵² *Árva Bethlen Kata levelei, i. m.*, 83.

férje,⁵³ hiszen a *pars maior* elve alapján a templom birtoklása volt a tét. A református eljárás hatékonynak bizonyult, de nem annyira, hogy többségbe kerüljenek, ezért fogott végül Bethlen Kata a templomépítéshez. Lényeges szempont, hogy anyai nagyanyja és házasságáig anyja is unitáriusok voltak,⁵⁴ viszont apai nagyapja épp a *pars maior* említett elve alapján hozta létre a nagyteremi református egyházközséget, elvéve az unitáriusok parókiáját és iskoláját is. A Bethlen család folyamatosan ellátta ezt a templomot minden szükséges eszközzel, apai nagyanyja, majd anyja, később testvére, Bethlen Farkas is többször adományozott a nagyteremi eklézsának.⁵⁵

A teremi eset alapján tehát úgy látszik, hogy a patróna erőszakos hévízi térítésében és (családtörténeti szempontból részben *neofita*) túlbuzgóságában is állt előtte családi minta. Az önéletírás, az imádságoskönyv, a vallomások és a végrendeletek szövegeiből kirajzolódó Bethlen Kata-kép szerint a nagyasszony a református hit elkötelezett támogatója, védelmezője, Isten „szolgáló leánya”, aki „kemény és nehéz harcokban” küzd egyházáért. Ilyen példát állít hát a hívek elé, egyúttal pedig követendő minta az özvegyeknek is, általa rajzolódik meg az erényes nő képe.

II. 3. Az önéletírás és az imádságoskönyv keletkezésének oka

Lényeges eredményekre vezethet annak a helyzetnek a feltárása, amelyben Bethlen Kata említett szövegei megszülettek, megszülethettek. Ugyanis ha sikerül rávilágítani arra az szituációra, amely életre hívta ezeket az írásos megnyilatkozásokat, akkor többet megtudhatunk keletkezésük okáról is. A legtöbb szakirodalom megemlíti a keletkezéssel kapcsolatos körülményeket, utalnak olyan jelenségekre, amelyek arra készíthették Bethlen Katát, hogy papírra vesse emlékeit, de nem veszik számba szisztematikusan ezeket a tényezőket. Különböző álláspontok léteznek az *Önéletírás* keletkezésének idejével kapcsolatban, általában 1742-re vagy 1744-re⁵⁶ datálják. Figyelembe véve azt az általános szakirodalmi nézetet, miszerint Bethlen Kata előbb elkezdte megírni önéletírásának visszatekintő részét, majd, elérkezve a jelenig, rendszeresen feljegyzéseket készített életéről,⁵⁷ annyi bizonyos, hogy a 40-es évek első felére tehető a szöveg írása. A visszatekintő részt

⁵³ ILKEI Ildikó, *Bethlen Kata térítése = Emlékezet és devóció a magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 367–371.

⁵⁴ *Uo.*, 367.

⁵⁵ *A történelmi Küüllői egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere, i. m.*, IV, 616.

⁵⁶ Nagy Márton Károly hol '42-re (Uő., *Életút-konstrukciók...*, 86.), hol '44-re (Uő., *A példázattá...*, 693.) teszi az írás megkezdését, míg Tonk Sándor, Németh. S. és Szádeczky a '44-es dátumot emlegetik.

⁵⁷ Szádeczky Lajos, Sükösd Mihály, Bitskey István, S. Sárdi Margit, Németh S. Katalin, Tonk Sándor, Nagy Márton Károly stb. mind így ismertetik a keletkezést.

ugyanis egy könyörgő imádság követi, amelynek keltezése 1742, így feltehetően ebben az időben, vagy valamivel korábban kezdődött meg a szöveg írása. Bethlen Kata ekkorra túl van életének bizonyos meghatározó eseményein, illetve ekkoriban történnek vele ismét olyanok, amelyek lélektanilag magyarázatot adnak ezek megírására. A református patróna 32 évesen már két férjét és négy gyermekét temette el, életben maradt gyermekei pedig idegen valláson vannak, ami sok szomorúságot okoz neki. A siratás mintáját követve többször is megemlíti efölötti bánatát: „Sok terhes gondolataim, nehéz kísérteteim voltak e dolog miatt, hogy néha csaknem elolvadt az én szívem bennem”,⁵⁸ illetve „Sokszor kérdik tselekedetekkel én tőlem. Hol -vagyon a te Meg-tartó Istened a kihez te szüntelen kiáltasz, hogy tégedet megvigasztalván meg-tartsd? Még pedig azok kérdik én tőlem azt, a kik én általam vettenek életet.”⁵⁹ Ez a szövegeiben mindig visszatérő fájdalom is örökösen emlékezteti első házasságára, élete keserves fordulatára, demonstrálva vele, hogy a reformátusok életét mennyire megkeserítheti a katolikus vallás erőszakos térnyerése.

Miután második férje, Teleki József is elhunyt, hosszas pereskedés kezdődött a Teleki családdal az örökségért. Ezt követte Bethlen Kata súlyos betegsége, amelybe csaknem belehalt: „Meg akarván az Isten újabban mutatni az ő nagy hatalmát az én semmiségemben, és jóságát gyarlóságomban, hogy még az halálból is megeleveníthet: reábocsátá atyai kezeinek súlyát elfogyott és száradott erőtlen gyenge testemre [...] Engemet is, erőtlent, szintén a halál árnyékába bévitt, úgyhogy mintegy szemlélem porrá való testemnek a lélektől való elválásának módját. [...] Mert a halálnak árnyékában is velem voltál, édes Istenem, és az halálnak keserűségét énnékem változtattad kimondhatatlan örömré”,⁶⁰ de ekkor is Isten végtelen hatalmát és szeretetét tapasztalja, jelezve ezzel kiválasztottságát, alkalmasságát követendő példának. Emellett pedig lánya, Borbála (mint minden negatív tulajdonsággal felruházott katolikus) szintén sok keserűséget okozott neki: „Mikor ekképpen háborús elmémen volna magam gyermekemtől való bemocskoltatásom, és más mérges nyelvektől való megsértetésem”,⁶¹ de 1744-ben még az egri püspök előtt is rossz hírét keltette leánya: „a püspök előtt pedig nagy kedvességet nyer véle, lévén a püspök úr nagy tekintetű ember, ígérte is szándékozva, hogy szolgál Felséges Asszonyunk előtt nekik érette, hogy tőlem mártíromságot szenvedtek”⁶²

⁵⁸ BETHLEN Kata *Önéletírása...*, 740.

⁵⁹ BETHLEN Kata, *Védelmesz...*, §23.

⁶⁰ BETHLEN Kata *Önéletírása...*, 812.

⁶¹ *Uo.*, 789.

⁶² *Uo.*, 785.

Nem sokkal ezt követően egy meg nem nevezett ismerőse gonosz pletykát terjesztett róla, amelyet Istentől származó megpróbáltatásként tekint, ehhez mérten alkalmazza a szenvedés retorikáját: „Reám bocsátá azért a gonosz nyelveknek sértegető mérgét is, melyet 1743-ik esztendőnek vége felé tudtam meg. Ez is nékem kicsiny kereszt nem volt, sőt a lelkemig beható mérges tör volt: mert olyantól mocskoltattam meg, akit mindenkor illendő tisztességének megadásával kívántam szeretni”⁶³ Imádságoskönyvében is megemlékezik erről az esetről,⁶⁴ és ez teszi még inkább érthetővé az önéletírás Elöljáró beszédében elhangzó kijelentést is, mely szerint: „Hogy pedig világi életemnek leírásában némely személyeket nevezet szerint ki kellett írnom [...] De ezt én úgy igyekeztem cselekedni, hogy semmiben lelkem ismeretét meg ne sérteném; se azokat, még akik vétettek is sokképpen ellenem, valami indulatból meg ne bántanám. Nem is írtam fel az én némely világon kapó emberektől való megbántásomnak még csak dézsmáját is; mert az igen sokra terjedett volna.”⁶⁵ Mindezek a próbatételként megjelenített események és átvészelésük úgy tűnik, megerősítik Bethlen Katában a kiválasztottság érzését, a *dicsőség grádicsán* egy újabb lépést jelentenek az üdvözülés felé.

Akár ez a rágalmozás is készíthette arra, hogy papírra vesse, azt sugallva, hogy akarattal sosem cselekedett rosszat, sosem bántott senkit. Így felfedezhető a jogtalan rágalmakkal szembeni tisztázási szándék is. Ilyen állapotban lévőnek mutatja tehát magát, amikor visszavonul Hévízre, ahol szinte teljes magányban tölti napjait, csak udvari papja van vele. Idősödve, egyszer már a halál közelében járva, magányosan érthetővé válik a visszatekintés vágya, amelyre alkalmas ez a visszavonult állapot, Szádeczky is erre az írásantropológiai helyzetre utal.⁶⁶ Ezzel is összefüggésben állhat az imádságok látványos megszorodása, amelynek eredményeként összeáll a *Védelmező erős Pais*.

III. Példázatosság a templomi adományok által

III. 1. A templomi adományok készítésének meghatározottságai

A bevezetőben már utaltam arra, hogy a református patróna fonalas- és ötvösmunkái kevesebb figyelmet kaptak, mint szövegei, és tovább nehezíti vizsgálatukat, hogy regisztrálásuk gyakran pontatlan, viszonylag régen történt, azóta pedig nem is foglalkozott senki frissítésükkel. Kiemelkednek Palotay Gertrúd gyűjtései, aki a 40-es években összesítette a Bethlen Katához köthető fonalas munkákat. Ebben segítségére volt a patróna levelezése is,

⁶³ Uo., 778.

⁶⁴ BETHLEN Kata, *Védelmező...*, §23.

⁶⁵ BETHLEN Kata *Önéletírása...*, 697.

⁶⁶ SZÁDECZKY Lajos, *Gróf Bethlen Kata élete és végrendelete*, Századok, 1895, 537.

amelyből értesülhetünk a mára eltűnt vagy megsemmisült darabokról, az anyagbeszerzésről és a munkafolyamatokról.⁶⁷ E kutatás alapján hat fonalas munka köthető Bethlen Katához, de nem zárható ki, hogy még kerül elő a nevével jelzett textília, ezért szorgalmazta Tonk Sándor is a munka folytatását: „Hálás feladat lenne egybegyűjteni és feldolgozni azokat az Erdély-szerzte ma még föllelhető úrasztali terítőket, hímzéseket, fonalas munkákat, melyek valamilyen módon Bethlen Kata nevéhez kapcsolódnak. Folytatni azt a munkát, melyet igen eredményesen végzett a két világháború között Palotay Gertrud.”⁶⁸

Az ötvösművek kutatása igen esetleges, gyakran csak magáról az adományozás tényéről tudunk, de több klenódiumnak mára nyoma veszett. Például több darabot adományozott Debrecen városának, de itt sem maradt meg minden, ami a jegyzőkönyvek szerint ide került. Tekintve, hogy a textíliák és az ötvösművek vizsgálata minden esetben művészettörténeti megközelítésű volt, a társadalomtörténeti és reprezentációs kontextus figyelembe vétele még hiányzik a kutatásukból.

A templomi adományok készítése ugyanis a társadalom minden rétegében kialakult reprezentáció sajátos formája, amely nemcsak a nemeseknél jellemző, hanem a paraszti réteg tagjainál is.⁶⁹ A nemes leányok esetében tanításuknak is részét képezte, ennek legismertebb példája, még a XVII. századból, Lorántffy Zsuzsanna hímzőiskolája.⁷⁰ A hímzőtudás elvárása a főúri lányokkal szemben talán nem volt ilyen explicit követelmény a parasztlányok esetében, mégis feltételezhetően hasonló szerepet töltött be az adott közösségben, ezért az adományok ott is felekezeti és családi reprezentációt jelentettek. Hasonló díszítéssel és hasonló stílusban jelentek meg a parasztok és a nemesek adományai, viszont az anyag minősége, a díszítés gazdagsága látható eltérést mutat.⁷¹ Ezzel állhat összefüggésben, hogy főképp nemes asszonyok által adományozott textíliák maradtak fenn,⁷² hiszen ezek értéküknél fogva figyelmesebb bánásmódban részesültek, esetleg csak jeles alkalmakkor használták őket. Mindez arra is utal, hogy az igényes hímzőtudás növeli egy nő presztízsét, ezért is járulhatott hozzá Bethlen Kata műhelye a családban betöltött szerepének, hírnevének erősödéséhez. Rokonai hozzá küldték varróinasait tanulni, tőle kértek textíliákat az esküvőre.⁷³

⁶⁷ PALOTAY Gertrúd, *Árva Bethlen...*, 3–24

⁶⁸ TONK Sándor, *Árva Bethlen Kata írása és kora*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 1998, 21.

⁶⁹ SZACSVAY Éva, *Protestáns ábrázolások tanításai (Egyházművészet-népművészet)*, Bonyhádi Evangélikus Füzetek, 2008/1, 31.

⁷⁰ DR. TENKE Sándor, *A református vallás liturgikus tárgyaiból = A hit asztala. Az áldozattól az istentiszteletig*, szerk. GÁSPÁR Zsuzsa, MAROS Donka, Bp., Officina Nova, 1990, 112.

⁷¹ *Uo.*, 31.

⁷² PALOTAY, *A debreceni református egyház régi terítői*, Debreceni Szemle, 1936, 84–94. Szinte kivétel nélkül arany-, ezüst- és selyemfonallal hímzett terítők maradtak fenn.

⁷³ Ezt részletesebben ld. *Árva Bethlen Kata levelei, i. m.*, 11–24.

Ahogy a szövegek esetében is igyekeztem felvázolni azokat a közvetlen és közvetett hatásokat, amelyek befolyásolták ezek készítését, úgy érdemes ezt megtenni a templomi adományok esetében is. Ugyanis már maga a hímzés mint tevékenység is egy történetileg kialakult hagyományt jelent, amelynek antik gyökerei vannak. Ez az elfoglaltság már Pénélopé és Lucretia⁷⁴ archetipikusnak tekinthető figurájában az erényes nő emblémájává vált. E mintákig visszavezethetően az asszonyi hűséget az otthonülő és hímmezgető nő toposza vizualizálja. Susan Frye a tevékenység egy másik aspektusát hangsúlyozza, amikor a kora újkori szövegeket és a fonalas munkákat egyaránt olyan önkifejezési módnak látja, amelyek segítségével az egyéni identitást meg lehet jeleníteni, és ezáltal megszilárdítani.⁷⁵ Jelentést tulajdonít a megjelenített témáknak, anyagnak, technikának, amely – az alábbiakban ezt részletesebben is ismertetem – Bethlen Kata esetében sem véletlenszerű. Frye mindezt kizárólag az egyén felől vizsgálja, a családi meghatározottságokat figyelmen kívül hagyja, a református patróna esetében azonban vitathatatlan ennek jelentősége. Magyarországi vonatkozásban Palotay Gertrúd említett tanulmánya is utalt a családi hagyományokra, hiszen Bethlen Katának már az anyja és a nagymamája is készített fonalas munkákat, amelyeket ők is templomoknak adományoztak.⁷⁶ Ez tehát ugyancsak családi mintát jelentett számára, mint a szövegek esetében az önéletírás hagyománya. Nemcsak anyjái adományoztak ugyanis templomoknak, hanem egész családjában jellemző volt, különösen például testvérére, Bethlen Farkasra.⁷⁷ Egy főúri család esetében ez a tevékenység mindenképp összefonódik a családi reprezentációval, az egyháztámogatás üzenetével.

A templomi felszerelések adományozása nagyon gyakori volt a XVIII. században, a legtöbb protestáns és katolikus családból kerültek felajánlások valamely templomba. A katolikusoknál a templomi adományok szorosan összefüggtek az üdvösség elnyerésével,⁷⁸ így – még ha nem is tudatosan – de a protestánsoknál is meghúzódhatott egy ilyen jelentés a felajánlások hátterében. Az adományozó neve és a készítés dátuma szinte mindig rajta volt ezeken az adományokon, de általában bibliai idézet vagy növényi ornamentika is díszítette őket.⁷⁹ Noha ennek voltak praktikus okai is, valószínű, hogy hozzájárult a család reprezentációjához is, hiszen az adományozó nevének feltüntetésével egyúttal családját is megjelenítette. A XVIII. század első felétől kezdve, különösen a Carolina Resolutio után a

⁷⁴ Frye veti fel a tevékenység ezen aspektusát. FRYE, *i. m.*, 6.

⁷⁵ *Uo.*, 1–29.

⁷⁶ PALOTAY, *Árva Bethlen...*, 10–11.

⁷⁷ A Küküllői egyházmegyében folytatott gyűjtéskor a legtöbb Bethlen családhoz köthető adomány Bethlen Farkastól származik. *A történelmi Küküllői egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere*, *i. m.*

⁷⁸ SZACSVAY, *i. m.*, 19.

⁷⁹ PALOTAY, *A debreceni...*, 84–94.

templomi adományoknak felekezeti tétje van, a hívek ebben a formában tudták megmutatni vallásukat, támogatni egyházukat. Ismét arról a jelenségről van tehát szó – Bethlen Kata esetében mindenképp –, ami az írásokon keresztül is megmutatkozott, vagyis transzparenssé tenni a vallási meggyőződést, erősíteni a híveket. A katolikus templomfogalások idején ennek egyre nőtt a jelentősége.

III. 2. Bethlen Kata ismert adományai

Érdemes megjegyezni, hogy ez a tevékenysége különösen a hévízi templomalapítás után vált meghatározóvá, amelyet haláláig maga látott el a szükséges kellékkel. Haller Lászlóval kötött első házasságának idejéből nincs tudomásunk arról, hogy Bethlen Kata készített volna templomi adományokat, melynek kézenfekvő magyarázata lehetne – amit Palotay sugall –, hogy az otthonukban uralkodó katolikus környezet nem tette lehetővé, hogy református templomoknak készítsen adományokat.⁸⁰ De az *Önéletírásból* tudjuk, hogy a katolikus légkör nem akadályozta vallása gyakorlásában, élvezettel tett olyasmit, amivel bosszanthatta a katolikusokat.⁸¹ Az előző fejezetben írt elemzés alapján a szöveg inkább az emlékek utólagos konstrukciójának tűnik,⁸² így valószínűbb, hogy első házassága idején még nincs akkora jelentősége felekezeti reprezentációjának, mint a későbbiekben. Monogramja rajta volt minden darabon, és ahogy a szövegeiben is megjelent az árvaság motívuma,⁸³ úgy második férje halála után a templomi adományokon is csak az A. B. K. verzióval találkozhatunk, ami egyébként segíti az időbeli meghatározást is.⁸⁴

Sok templomi adománynak mára nyoma veszett, ezért csak egyházi összeírásokból, jegyzőkönyvekből ismerjük őket. Bethlen Kata legelső felajánlásáról is csak a marosköri református esperesség anyakönyvéből értesülhetünk. Az utólagos bejegyzés egy 1716-ban adományozott ezüst tányért rögzít „Gróf Bethlen Katha” felirattal.⁸⁵ Egy festett kép a Bethlen család történetével foglalkozó munkában azonban a fintaházi adományozást 1715-re teszi, és a tányér mellett egy poharat is ábrázol. A tányéron lévő felirat is így olvasható: „GROF BETLEN KATA 1715”.⁸⁶ Palotay is rögzíti mindkét adományt tanulmányában, méghozzá a

⁸⁰ PALOTAY, *Árva Bethlen...*, 11.

⁸¹ Lásd az emlékeztetés eseteket a megszentelt bárány csontjairól és a hétszer szentelt keresztről. BETHLEN Kata *Önéletírása...*, 714–717.

⁸² S. Sárdi Margit foglalkozik részletesen az emlékezés törvényszerűségeivel, amelyek alapvetően meghatározzák az emlékirást. S. SÁRDI Margit, *Az önéletrajzi szelf és a 17-18. századi önéletírások = Emlékezet és devóció...*, i. m., szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 209–223.

⁸³ Erről a kérdésről bővebben lásd FAZAKAS, *Az árvaság...*, 259–278.

⁸⁴ PALOTAY, *Árva Bethlen...*, 18.

⁸⁵ KELEMEN Lajos, *Cserey Mihály és Bethlen Kata egyházi adományai*, Erdélyi Múzeum, 1989/9, 540–541.

⁸⁶ LUKINICH Imre, *A Bethleni gróf Bethlen család története*, Bp., Athenaeum, 1927, 524.

kenyérosztót 1715-ös, a poharat pedig 1716-os dátummal.⁸⁷ Erről a tányérról azóta nem tudunk. Hasonló a helyzet azzal az ezüst tányérral is, amit a református patróna 1741-ben adományozott a debreceni ispotálynak. A városi tanács 1743-as jegyzőkönyve szerint a tányéron látható a család címere és a következő feliratok: „Arva Bethlen Kata 1741” és „Az Istennek ama kenyere, a ki le szállott a mennyből, ad életet e Világnak.”⁸⁸ A továbbiakban viszont erről a tányérról sem tudunk, ma már nem található a Debreceni Református Kollégium Múzeumának gyűjteményében.

A hévízi templomnak adományozott abroszról biztosan tudjuk, hogy Bethlen Kata kifejezetten e liturgikus térbe szánta. Később is gyakran kerültek ide terítői, de ezek emlékét ma már csak a templomi leltár feljegyzései őrzik. Innen fennmaradt adománya egy táblás abrosz, amelyen rece- és vászontáblák váltják egymást, ahogy Palotay is írja, saktáblaszerű hatása van. Rajta a minták – igazodva rendeltetésükhöz – a protestáns ikonográfiát követik.⁸⁹ Ez az ábrázolás azonban egyáltalán nem mondható tipikusnak. Megfigyelve a korszak tendenciáit, a fonalas munkák jellemző díszítése a növényi ornamentika, valamint az olyan felirat, amely tartalmazza az adományozó nevét, a készítés dátumát, gyakran pedig bibliai idézetet. A Bethlen Kata által megjelenített evangélisták nem gyakran bukkannak fel a korszakban.⁹⁰ Hímzés csak a recetáblákon van, amelyeken megtalálható a zászlós bárány, a négy evangélista, akik egy-egy, nevükkel ellátott szalagot tartanak, valamint az ő attribútumaik szerepelnek rajtuk. Ehhez az abroszhoz tartozik egy keszkenő is, amelyen szintén a bárány látható a zászlóval, illetve két rececsík szegélyezi a vászonterítőn ezt a központi motívumot. Ennek a párosnak különlegessége, hogy a leltári feljegyzés szerint Bethlen Kata 1735-ben adományozta a hévízi templomnak, amikor már özvegy volt. A terítőn ezzel szemben világosan kivehető a B. K. monogram. Valószínűsíthető tehát, hogy a terítő hamarabb készült, amikor még Teleki József élt, az adományozás viszont már csak később történt meg.⁹¹

⁸⁷ PALOTAY, *Arva Bethlen...*, 11.

⁸⁸ Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 1743. évi debreceni városi jkv. 125. I. – Szűcs István közlése szerint viszont a poháron 1740-es dátum áll, a bibliai idézetben pedig az „életet” szó helyett „eledelt” szerepel. A klenódiumok felirataival összevetve kiderül, hogy a jegyzőkönyvi leírás a helyes, Szűcs pontatlanul közölte az évszámot és a szöveget. SZÜCS István, *Szabad királyi Debreczen város történelme, Debreczennek királyi városi rangra emelkedésétől (1693) a mai időkig*, Debreczen, Ifj. Csáthy Károly, 1872, 900.

⁸⁹ TAKÁCS Béla, *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben*, Bp., Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, 1986, 48–57, 167–181. A református egyházművészetben használt szimbólumokat értelmezésükkel együtt gyűjtötte össze Takács Béla. Ezeknek egyik csoportját alkotják az evangélisták gyakran használt jelképei.

⁹⁰ PALOTAY, *A debreceni református...*, 84–94. és *A történelmi Küküllői egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere, i. m.* Palotay és a Küküllői gyűjtések alapján akad példa a figurális ábrázolásra, de egyáltalán nem tipikus.

⁹¹ PALOTAY, *Arva Bethlen...*, 15.

Szintén ez az ábrázolás jelenik meg azon a keszkenőn, amely a gyulafehérvári egyház tulajdonát képezi. Színvilágában eltér a hévízitől, figuraként ugyanúgy az evangélisták és jelképek szerepelnek. Az egyházi leltárból az derül ki, hogy Bethlen Kata ezt is az 1735-ös esztendőben adományozta. Ellenben itt már az A. B. K. monogram került fel a terítőre, tehát ennek az előzőnél valamivel később, Teleki József 1732-es halála után kellett készülnie.⁹² Ugyanazt a mintázatot láthatjuk azon az abroszon és keszkenőn, amelyet a református nagyasszony Debrecennek adományozott 1741-ben. Ez a terítő állt legközelebb a hévízhez, szinte ugyanolyan a mintázata, illetve a méreteik is egyeztek. Ezt az adományt a Debreceni Református Kollégium Múzeuma őrzi, ahol egy restaurálás során új külsőt kapott. A hasonlóság még mindig szembeötlő a két terítő között, de a debreceni ma már két öt-öt recekockából álló darabban látható, középső recekockájából kendő készült, kettő pedig elveszett. Rajta ugyanúgy az evangélisták jelképei jelennek meg, középen a zászlós báránnyal.⁹³

Végül pedig a fogarasi templom szószéktakaróját és úrasztali terítőjét kell megemlíteni, amelyeket különlegessé tesz, hogy Bethlen Kata a saját menyasszonyi szoknyájából készítette őket. Az eredeti funkciót Palotay abból tudta rekonstruálni, hogy világosan láthatóak az átalakítás nyomai, a hímzés pedig nem a református egyházi ikonográfiát követi.⁹⁴ Őt követően F. Dózsa Katalin még részletesebben elemezte a menyasszonyi szoknya átalakítását, megmutatva, hogy a terítő és a szószéktartó milyen darabokból áll össze, és e darabokból megpróbálta rekonstruálni az eredeti menyasszonyi ruhát. Mindehhez elsősorban a XVIII. század divattörténetét és az ekkor ismert hímzéstechnikákat használta fel. Ebből derül ki, hogy Bethlen Kata ruhája a francia divatot követte (a francia udvar metszetekkel illusztrált divatkiadványaihoz ekkor már csaknem egész Európában hozzá lehetett jutni), színe, ún. tűfestés technikája és az ún. chinoiserie hímzéstípusa mind megfelel a XVIII. század divatjának.⁹⁵

Bethlen Kata levelei is arról tanúskodnak, hogy követte a divatot, mindig igyekezett mintáskönyvét frissíteni: „Én az asszonynak, Teleki Pálné asszonyomnak írtam azon lakodalmi haj iránt, hogy ide ne sajnálja beküldeni”, „Én az asszonynak, Teleki Pálné

⁹² Uo., 15.

⁹³ Ezúton szeretnék köszönetet mondani a Debreceni Református Kollégium segítőkéss munkatársainak, akik lehetővé tették, hogy a Kollégiumban őrzött darabokat közelről is megvizsgáljuk, és további segítségként azokról fotókat is készítettek.

⁹⁴ PALOTAY, *Árva Bethlen...*, 14.

⁹⁵ F. DÓZSA Katalin, *Árva Bethlen Kata szószéktartója és úrasztali terítője a fogarasi református templomban = Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum – Budapesti Történeti Múzeum – Hadtörténeti Intézet, 2002, 231–232

asszonyomnak az menyasszonynak való haj iránt írtam volna.”⁹⁶ Az adományozott textíliákon vadászjelenetek láthatók, egzotikus állatok és szerecsenek vagy indiánok.⁹⁷ A Bethlen és Teleki család címerei is felfedezhetők rajta, a két házasulandó monogramja mellett. Ez az eljárás menyasszonyi szoknyák esetében jellemző, jelen esetben azonban egyúttal az adományozók kilétét is felfedi. Figyelemre méltó lehet, hogy ez az eljárás katolikus családok esetében volt szokás, és hogy protestáns templomokból korábban nincs is adatunk hasonlóról.⁹⁸ A patyolatból készült jegykendők adományozása azonban a protestánsoknál is jellemző volt, így talán nem annyira váratlan ez az adományozási forma.

A Debrecennek adományozott terítő és keszkenő mellett kapott a város ötvösmunkákat is, amelyek szintén a Debreceni Református Kollégium Múzeumában találhatók. A városi tanács 1743. évi jegyzőkönyvének tanúsága alapján a következő adományokat kapta a város: egy ezüst pohár, belül aranyozott, oldalán a család címere és „Árva Bethlen Kata 1741” felirat; egy ezüst talpas kehely, rajta ugyanaz a szöveg és címer, ami az előzőn is, illetve egy idézet a Zsoltárok könyvéből („Az Úr az én örökségemnek és Poharamnak Istene. Solt. 16. v. 5.”); végül pedig a már ismertetett ezüst tányér.⁹⁹ Ma tehát az ezüst úrasztali kehely és a szintén ezüst úrasztali „cápás” pohár található a Kollégiumban. A „cápás” pohár sajátos elnevezése az apró kalapácsütéssel – poncolással – készült felület cápabőr szerű felületére utal. Jellemzője az igénytelen külső, általában kisméretű, csak címerrajz díszíti.¹⁰⁰

⁹⁶ *Árva Bethlen Kata levelei, i. m., 21.*

⁹⁷ Különböző álláspontokkal találkozhatunk a szakirodalomban. A nyilazó, sötét bőrrű, szoknyás, tollas fejdíszes alakot egyesek szerecsenként említik (PALOTAY, *Árva Bethlen...*, 21.), mások inkább indiánnak tekintik (F. DÓZSA, *i. m.*, 231.). A figura meghatározása azért nem lényegtelen, mert eldönti az értelmezését is: akik szerecsennek látják, azok inkább a barokk meghökkentés és egzotikum eszközeként tekintik (KÖVÁRINÉ Fülöp Katalin, *Árva Bethlen Kata fogarasi terítőjének néprajzi vonatkozásai*, A debreceni Déri Múzeum évkönyve 1992-1993, Debrecen, 1994, 329.), indiánként viszont Amerika szimbólumaként is érthető (F. DÓZSA Katalin, *Uo.*). Nem biztos persze, hogy komoly jelentősége van ennek a figurának, hiszen arról sem szabad elfeledkezni, hogy mindez egy esküvő, egy menyasszonyi ruha összefüggésében kap jelentést, és az sem kizárt, hogy egy hagyomány nem egészen tudatos használatáról van szó.

⁹⁸ PALOTAY, *Árva Bethlen...*, 20–21.

⁹⁹ HBML, 1743. évi debreceni városi jkv. 125. I. Külön köszönet illeti Tóth Ágneszt, a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár levéltárosát, aki szakértelmével és segítőkészségével hozzájárult levéltári kutatásaimhoz. A talpas kehely esetében szembeötlő pontatlanság, hogy a jelzett idézet a kelyhen így olvasható „Az Úr az én örökségemnek és poháromnak része” A szakirodalom is pontatlan az úrasztalai munkák szövegeinek közlésében. Akik a városi tanácsi jegyzőkönyvet közölték, s nem a pohár feliratát vizsgálták, azok hibás adatot vettek át. Herpay Gábornál (HERPAY Gábor, *A debreceni református ispotály története, 1529 – 1929*, Debrecen, 1929, 109–111.) is ezt tapasztalhatjuk, de ő a jegyzőkönyv mellé tesz egy dátum nélküli emlékkönyvet, amely a református egyház levéltárában maradt fenn, és ebben már helyesen szerepel a kehely felirata.

¹⁰⁰ TAKÁCS, *Ötvösművek a Debreceni...*, *i. m.*, 22.

III. 3. A mintavilág és a feliratok az önreprezentáció összefüggésében

A templomi adományok vizuálisan hatnak, a Bethlen Katához köthető munkák esetében elsősorban a kép, s kisebb részben a szöveg erejével.¹⁰¹ Ennek a felekezeti reprezentáció összefüggésében van jelentősége, a kép általi megjelenítés és tanítás felől, amely ebben a formában minden hívő számára egyaránt befogadhatóvá vált. Lényeges, hogy templomban mint közösségi térben jelennek meg, így a vallási közösséget megerősítő szerepet is betöltenek, egyúttal viszont Bethlen Katát mint egyházát támogató patrónát is megjelenítik. Kiegészítő funkcióval bírnak, a hangsúly a vizuális formán és a hangzó szövegen együtt van, a prédikáció tanítását kell a templomi adományoknak megerősíteni, rögzíteni. De a híveknek ebben a formában is olvasniuk kellett a képeket, összekapcsolódik tehát a templomi adományok és a szövegek befogadása, felkínált értelmezési mezője az allegorikus olvasáson keresztül. A szövegek ezzel együtt is más befogadói helyzeten keresztül hatnak, viszont ugyanazt a példát közvetítik. Bethlen Kata továbbra is a hitével teljesen azonosuló, így követendő példát mutató patróna alakjában jelenik meg. A szövegek és a templomi adományok ugyanazt a tanítást tették elsajátíthatóvá, létrehozásuk és befogadásuk azonban más felkészültséget igényelt.

A templomi adományok ikonográfiája különösen azzal hívja fel magára a figyelmet, hogy noha a korszakban nem jellemző a figurális ábrázolás, Bethlen Kata fonalas munkái mégis szinte kizárólag ilyen mintával maradtak fenn. Mint említettem, Palotay debreceni gyűjtései és a Küküllői egyházmegye textíliái csak elvétve tartalmazznak olyan darabokat, amelyeket nem növényi ornamentika díszít. Különösen érdekes ez a kérdés a reformátusság és a képek viszonya felől. Az ábrázolás minden esetben felidéz és megjelenít, az olvasni nem tudók számára is olvashatóvá teszi az Írás tanítását.¹⁰² Az evangélisták ábrázolásával tehát az Újszövetség egy része érthetővé vált az analfabéták számára is. A képeknek azért is jut fontos szerep, mert az egyház kiemelt feladatai közé tartozik a tanítás, amelynek a XVIII. században még mindig egyik jelentős eszköze a vizualitás. Szacsvay Éva tanulmánya mutat rá arra a mechanizmusra, melynek során a befogadók azonosítják a hasonlót az eredetivel, így a képi ábrázolás által erősebb jelenlétet tudnak teremteni.¹⁰³ Az elmélyülést, a tanítást szolgálták tehát a képek, amik sosem önmagukban álltak, mindig a szóval egészültek ki, Isten ígését kellett megerősíteniük. Így a gyakran emlegetett protestáns képellenességet, képrombolást

¹⁰¹ A reformátusok templomi adományai általában fonalas- és ötvösmunkákat jelentenek, amelyeken gyakran egyszerre jelenik meg kép is és szöveg is. Lásd a legjelentősebb adattárat: *A történelmi Küküllői egyházmegye...*, i. m. Valamint korábban: PALOTAY Gertrúd, *A debreceni...*,

¹⁰² Vö. ehhez SZACSVAY, i. m., 15.

¹⁰³ *Uo.*, 17.

sem kell minden esetben olyan szigorúan érteni, hiszen ugyanazok az igények, amelyek életre hívták a katolikusoknál, megvoltak a XVIII. századi protestáns közösségekben is. A képek jelenléte pedig feltételezi azok allegorikus olvasásának lehetőségét, és innen látszik a jelentősége Bethlen Kata árvaként történő reprezentációjának is.

Hasonló szerepe van a bibliai idézeteknek az ötvösműveken. Általában jellemző a templomi feliratokra, hogy funkcionálisak, tanító szerepűek. A karzaton és a szószéken jellemzően az éneklésre buzdító feliratok olvashatók, a karzaton pedig – ahol a fiatal férfiak ülnek – általában az ifjúság tanítását célzó idézeteket helyeznek el.¹⁰⁴ Az ötvösmunkák esetében is hasonló a helyzet, a rajtuk lévő szöveg minden esetben funkcionális és tanítást is közvetít – túl azon persze, hogy mutatja az adományozó kilétét és a készülés dátumát. Bethlen Kata adományai esetében két darabról tudunk, amelyekre az utóbb említett adatokon kívül más is felkerült: a talpas kehely és az ezüst tányér. Mindkét esetben bibliai idézet olvasható az úrasztali edényeken, amelyek egyértelműen a rendeltetésükkel állnak összefüggésben. A kehelyen olvasható felirat így alig szorul magyarázatra egy úrvacsorai bor kiszolgálására szolgáló eszközön: „Az Úr az en örökségemnek és poharomnak része Solt. 16. v. 5.”. Hasonló a helyzet az ezüst tányér esetében is: „Az Istennek ama kenyere, aki leszállott mennyből, ad életet e világnak. János 6.” Valószínűleg sosem véletlen tehát a választott idézet, bizonyos helyek esetében felfedezhetők bevett feliratok is.¹⁰⁵

Hasonlóan fontos arra a kérdésre is választ adni, hogy miért épp az említett templomoknak adományozott Bethlen Kata úrvacsorai eszközöket. Legelső adománya a fintaházi egyháznak azzal magyarázható, hogy apja feltehetően ott volt birtokos,¹⁰⁶ Bonyha után ez volt gyermekségének színhelye.¹⁰⁷ Közel nyolc évvel apja halála után az sem kizárható, hogy adománya összefüggésben áll Bethlen Sámuel emlékével. Hévízen ő alapította a református templomot, így nem meglepő, hogy élete végéig szíven viselte sorsát, adományokkal látta el. Még inkább magyarázza támogató tevékenységét a korábban említett felekezeti reprezentáció, amelynek egy unitárius faluban kiemelt jelentősége volt. Még halála után is gondoskodott az eklézsia sorsáról, végrendeleteiben komoly összeget hagyott a templomra.¹⁰⁸ A fogarasi egyház esetében is hasonló mondható el, itt is kiemelkedő volt már életében is patrónai tevékenysége. Ez valószínűleg összefügg azzal is, hogy élete végén, a világtól visszavonultan Hévízen és Fogarason élt, itt is halt meg. A fogarasi templomot az ő

¹⁰⁴ BALASSA M. Iván, „Fizesse meg Te néked az Úr a Te Tselekedeted” = *Széphalom. A Kazinczy Társaság Évkönyve 7., Tanulmányok Újszászy Kálmán Emlékére.*, szerk. KOVÁTS Dániel, 1995, 107-114.

¹⁰⁵ *Uo.*, 112–113. Karzatokon jellemző pl. a következő idézet: „örvendezz a Te ifjúságodban...”

¹⁰⁶ KELEMEN, *i. m.*, 540–541.

¹⁰⁷ PALOTAY, *Árva Bethlen...*, 10.

¹⁰⁸ SZÁDECZKY, *i. m.*, 539.

támogatásával fejezték be, ezért állítottak neki, amely ma is ott van a templom oldalán. A tábla elkészíttetése és a rajta lévő vers is Bod Péternek köszönhető,¹⁰⁹ ezzel szintén a Bethlen Kata által is megjelenített felekezeti reprezentációt erősítette. A kis számú magyarság fenntartására törekedett a református patróna Fogarason a hit segítségével, ennek folytatására hagyott jelentős összeget Bethlen Kata ennek az eklézsiának is.¹¹⁰ Gyulafehérváron ismét felekezetiileg van nagy tétje a templomtámogatásnak, hiszen 1716-ban elűzik a reformátusokat, és katolikus püspökséget hoznak létre a városban.¹¹¹ Az itt élő protestánsok miatt kiemelt jelentősége van a felekezeti reprezentációnak, és Bethlen Kata tetteivel ismét példát is állít: bátor patrónaként segít a katolikus elnyomás idején, megerősíti a megpróbáltatásoknak kitett hittársait.

Megállapítható tehát, hogy a templomi adományoknak általában is van tanító szándékuk, és Bethlen Kata esetében sincs ez másként. A választott mintáknak és feliratoknak mindig céljuk a tanítás. A református patrónánál ismét felfedezhető a példázatosság, követendő mintát állít adományaival, megmutatja az egyházát támogató hívőt, aki a nehéz időkben is kiáll vallásáért. Ez a példa összhangban van a szövegekben megkonstruálódó képpel. Templomi adományai ugyanúgy értelmezhetők a közösségi és az önreprezentáció felől is, hiszen önmagát is csak a vallásával való teljes azonosulásban tudja megmutatni. Szinte eggyé válik a református egyházzal, annak hányatatott sorsával, ez a jelenség mutatkozott meg írásaiban is, vallástételét kiegészítve ezek az adományok is reformátusságát bizonyítják.

IV. Összegzés

A bevezetőben megfogalmazott feltételezést – miszerint a Bethlen Katához köthető szövegek és templomi adományok a példázatosságot szolgálják – igazolták a dolgozatban bemutatott elemzések. Az önéletírásnak, az imádságoskönyvnek, a leveleknek, végrendeleteknek, vallástételnek, fonalas munkáknak és ötvösműveknek kiemelkedő funkciója van a felekezeti reprezentáció felől nézve is, amelynek egyik leglátványosabb megnyilvánulási helye Olthévíz. Itt adódik leginkább az együttértelmezés lehetősége, megmutatva minden korábban jelzett meghatározottság érvényesülését. Itt válik a templomépítés, ennek megjelenése az írásokban, valamint az eklézsia számára készült adományok együttesen a reformátusság demonstrálásává, és a rekatolizáció időszaka felől

¹⁰⁹ *Uo.*, 544.

¹¹⁰ *Uo.*, 539–544.

¹¹¹ *Uo.*, 524.

értelmezhető megnyilvánulássá. Az ön- és családi reprezentációt egyaránt a felekezetiiség határozza meg. A Bethlen család mint hithű, egyháztámogató, bőkezű református család, ezen belül is Bethlen Kata mint a sors csapásait kiálló erényes özvegy jelenik meg a szövegekben és az adományozás gesztusában.

Az önreprezentáció által megteremtett Bethlen Kata-kép tudatos konstrukció, amelyet nagymértékben alakítottak a családi, felekezeti hagyományok, a kor elvárásai és az ezeket közvetítő udvari papok, akár a mintaadás által, akár ennél közvetlenebb módon is. Így tehát az a példázatoság, ami kirajzolódik a Bethlen Katához köthető munkákból, ennek a határozott szándéknak a megvalósulása. Azoknak a kontextusoknak a megmutatásával, amelyek meghatározták a szövegek és a templomi adományok létrehozását, igyekeztem rávilágítani ennek a konstrukciónak az eszközeire, okaira, céljaira.

BIBLIOGRÁFIA

1. KÉZIRATOS FORRÁSOK:

Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 1743. évi debreceni városi jkv. 125. I.

Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltár, A8 Árva Bethlen Kata hagyatéka:

1. Önéletírás töredéke
2. ÁBK Önélet két töredéke Bod kezével
3. ÁBK elmélkedése utolsó órájáról (1758. dec. 17.)
4. ÁBK levele a gubernátorhoz és vallástétel
5. ÁBK vallástétele (1746. ápr. 4.)
6. ÁBK egyik végrendelete (1758. dec. 12.) és pótzáradék (1759. ápr. 17.)
7. ÁBK tisztartókról való rendelete (1758. dec. 20.)
8. ÁBK rendelete eltemettetéséről (1758. dec. 23.)
9. ÁBK újabb s utolsó rendelete (1759. máj. 14.)
10. ÁBK levele fiához, Haller Pálhoz, (1759. jún. 5.); és boríték (1759. jún.)
11. ÁBK pótvégrendelete eltemettetéséről (1759. jún. 6.)
12. ÁBK levele a gubernátorhoz (1759. jún. 11.) és boríték
13. ÁBK más pótvégrendelet (1759. jún. 11.)
14. ÁBK adománya a szathmárnémeti iskola javára (1755. dec. 31. és 1757. febr. 4.)
15. ÁBK végrendelete (1757. aug. 18.)
16. ÁBK végrendelete (1757. kisasszony 18.)
17. ÁBK hagyománya a fogarasi eklézsia javára, egyszerű másolat

Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltár, Markos hagyatéka, F11. 2. 1. 1.

2. NYOMTATOTT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM:

BALASSA M. Iván, „*Fizesse meg Te néked az Úr a Te Tselekedeted*” = *Széphalom. A Kazinczy Társaság Évkönyve 7., Tanulmányok Újszászy Kálmán Emlékére.*, szerk. KOVÁTS Dániel, 1995, 107–114.

BETHLEN Kata, *Védelmező erős Pais*, 1751. <http://mek.oszk.hu/07500/07590/07590.pdf>

BETHLEN Kata *Önéletírása*, előszó, jegyz. SÜKÖSD Mihály, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1963.

BETHLEN Kata *Önéletírása* = *Magyar emlékirók 16–18. század*, vál., kiad., jegyz. BITSKEY István, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, (Magyar Remekírók) 1982.

BETHLEN Kata *Önéletírása*, utószó, jegyz. BITSKEY István, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, (Olcsó Könyvtár) 1984.

BOD Péter, *Szent Irás' értelmére vezérlő Magyar Leksikon*, Kolozsvár, S. Pataki József, 1746.
<http://mek.oszk.hu/09100/09122/09122.pdf>

BOD Péter, *Önéletírás* = *Magyar Athenas*, vál., s. a. r., utószó, jegyz. TORDA István, Bp., Magvető, 1982, 7–79.

A történelmi Küüllői egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere, szerk. BUZOGÁNY Dezső, SIPOS Gábor, Kolozsvár, Koinonia, 2008, I–IV.

DEÉ Nagy Anikó, *Báró Hadadi Wesselényi Kata imanaplói* = „...mint az gyümölcsös és termett szőlőeszöc...”, *Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*, szerk. STEMLER Ágnes, VARGA Bernadett, Bp., OSZK – Balassi, 2010, 145–164.

FAZAKAS Gergely Tamás, „tetszett az Úristennek [...] a gyámoltalan árvák seregébe bélni”, *Bethlen Kata önéletírása és az özvegyek reprezentációjának kulturális hagyománya a kora újkorban* = *Emlékezet és devóció a magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 259–278.

FAZAKAS Gergely Tamás, *Az árvaság mint a reformátusság mártíriumának allegóriája a 17–18. században* = *Protestáns mártírológia a kora újkorban*, szerk. IMRE Mihály, CSORBA Dávid, TÓTH Zsombor, FAZAKAS Gergely Tamás, *Studia Litteraria*, 2012/3–4. (megjelenés előtt)

F. DÓZSA Katalin, *Árva Bethlen Kata szószéktartója és úrasztali terítője a fogarasi református templomban* = *Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum – Budapesti Történeti Múzeum – Hadtörténeti Intézet, 2002, 221–248.

- Susan FRYE, *Pens and Needles: Women's Textualities in Early Modern England*, Pennsylvania, University of Pennsylvania Press, 2010, 1–29.
- A hit asztala. Az áldozattól az istentiszteletig*, szerk. GÁSPÁR Zsuzsa, MAROS Donka, Bp., Officina Nova, 1990.
- HERPAY Gábor, *A debreczeni református ispotály története, 1529 – 1929*, Debrecen, 1929.
- ILKEI Ildikó, *Bethlen Kata térítése = Emlékezet és devóció a magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 367–371.
- KELEMEN Lajos, *Cserey Mihály és Bethlen Kata egyházi adományai*, Erdélyi Múzeum, 1989/9, 540–541.
- KÖVÁRINÉ Fülöp Katalin, *Árva Bethlen Kata fogarasi terítőjének néprajzi vonatkozásai*, A debreceni Déri Múzeum évkönyve 1992–1993, Debrecen, 1994, 311–329.
- Árva Bethlen Kata levelei*, s. a. r. LAKATOS-BAKÓ Melinda, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2002.
- LUKINICH Imre, *A Bethleni gróf Bethlen család története*, Bp., Athenaeum, 1927.
- Magda van der ENDE, *Bethlen Kata = Erdélyi Panteon*, szerk. JÁNOSHÁZY György, Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 1998, 221–229.
- MARKOS András, *Bod Péter és Árva Bethlen Kata*, Református Szemle, 1969, 339–357.
- NAGY Márton Károly, *A példázattá írt élet*, ItK, 2011/6, 689–705.
- NAGY Márton Károly, *Életút-konstrukciók Bethlen Kata műveiben = Tudományra nevelve*, szerk. GYÖRGYINÉ Koncz Judit, KOZMA Gábor, Szeged, Gerhardus Kiadó, 2011, 85–92.

NAGY Márton Károly, *Bethlen Kata imádságai = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 2012, 155–166.

NAGY Zsófia, *Imádság – dokumentum – önéletrajz. Női imák a 18. századból* = Gradus I., A komparáció etikája a kritikai vizsgálatokban, Kolozsvár, 2006, 171–190.

NÉMETH László, *Sziget Erdélyben* = N. L., *Az én katedrám*, Bratislava, Madách Könyvkiadó, 1975, 136–168.

NÉMETH S. Katalin, *A levélíró Bethlen Kata*, It, 1979, 3–17.

NÉMETH S. Katalin, *Bethlen Kata Önéletírása és a XVIII. századi halotti beszédek*, ItK, 1984/2, 195–198.

PALOTAY Gertrúd, *A debreceni református egyház régi terítői*, Debreceni Szemle, 1936, 84–94.

PALOTAY Gertrúd, *Árva Bethlen Kata fonalas munkái*, Kolozsvár, 1940 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 117), 3–24.

S. SÁRDI Margit, *Az önéletrajzi szelf és a 17-18. századi önéletírások = Emlékezet és devóció a magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 209–223.

S. SÁRDI Margit, *Bethlen Kata*, Irodalomismeret, 1999/3–4, 19–21.

SIMON Melinda, SZABÓ Ágnes, *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*, Szeged, Scriptum Kft., 1997. <http://mek.oszk.hu/03100/03148/html/>

SZACSVAY Éva, *Protestáns ábrázolások tanításai (Egyházművészet-népművészet)*, Bonyhádi Evangélikus Füzetek, 2008/1, 11–33.

SZÁDECZKY Lajos, *Gróf Bethlen Kata élete és végrendelete*, Századok, 1895, 523–545.

Barbara J. TODD, *The virtuous widow in Protestant England = Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*, edited by Sandra CAVALLLO and Lyndan WARNER, New York, Longman, 1999, 66–83.

SZÜCS István, *Szabad királyi Debreczen város történelme, Debreczennek királyi városi rangra emelkedésétől (1693) a mai időkig*, Debrecen, Ifj. Csáthy Károly, 1872.

TAKÁCS Béla, *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben*, Bp., Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, 1986.

TAKÁCS Béla, *Ötvenművek a Debreceni Református Kollégium Múzeumában*, Bp., Múzsák Közművelődési Kiadó, 1988 (Évezredek, évszázadok kincsei, IV).

TONK Sándor, *Árva Bethlen Kata írása és kora*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 1998.

TÓTH Zsombor, *Árva Bethlen Kata – a makrancos hölgy (?)*, Korunk, 2005/7, 128–131.

V. LÁSZLÓ Zsófia, *Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*, Bp., ELTE, 2011 (PhD-disszertáció).